

وجود اصل وحدت و کثرت در معماری اسلامی (نمونه موردی مسجد شیخ

لطف الله اصفهان)

زیبا اسحق دواتگر

دانشجو کارشناسی ارشد معماری اسلامی، موسسه آموزش عالی دانش پژوهان پیشرو

ziba.es.davatgar@gmail.com

چکیده:

اسلام دین آسمانی و الهی است که از طرف خداوند یکتا برای هدایت انسان ها در نظر گرفته شده است. معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه های هنر اسلامی، توانسته است بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی را در بستر زمان و طول دوره های گوناگون نهادینه سازد. معمار مسلمان معتقد است که سرچشمه معماری اسلامی نیز توحید است. پس می توان گفت، توحید نخستین اصل معماری اسلامی به شمار آمده و از جمله ویژگی های آن وحدت است. معماران به اندازه سیر و سلوک عارفانه با خداوند می توانستند به درجات مختلف هنر دست یابند، به همین دلیل کثرت هنر در معماری به وجود آمد و هر کس به آن نگاه می کرد نیز به اندازه پاکی و ارتباط با مخلوق به درک اثر هنری می پرداخت. هدف این پژوهش نشان دادن اصل وحدت و کثرت در مسجد شیخ لطف الله و بررسی دقیق عوامل به وجود آورنده آن است، که به چند عامل مهم نظیر نور، رنگ، مصالح، تناسب، هندسه، نقش و ... رسیدیم. این عوامل در کنار هم می توانند مفهوم کثرت عالم و وحدت و یگانگی خداوند را برسانند و نه در تقابل با هم.

واژه های کلیدی: وحدت، کثرت، معماری اسلامی، مسجد شیخ لطف الله.

مطالعه حاضر از روش های تحقیق توصیفی، تحلیلی و کتابخانه ای و میدانی پیرامون مبانی نظری تحقیق و بررسی یافته های نوین در زمینه های فلسفی و عرفانی می باشد که در رابطه با معماری و اصل وحدت و کثرت است.

هنرمندان همواره در خلق آثار هنری در پی بیان مفهوم و رساندن پیامی به مخاطب خود هستند، حتی زمانی که هنرمند در خلوت و تنهایی برای خود اثری می آفریند، بیان مفهومی را در سر می پروراند و آن را در اثرش متجلی می کند که هم چون روح در جسم اثر ماندگار می شود. اثر هنری یک اثر ارتباطی است، این ارتباط، ارتباطی است بین هنرمند و دنیای پیرامونش، ارزشمندی آن به ماده نیست بلکه به معناست، که برخی این پدیده را سمبلیسم یا استعاره گویند. نمادین بودن اثر هنری میزان ارزش مندی آن را تعیین می کند و هرچه فهم ما از اثر هنری بیشتر شود ارزشش بیشتر می شود. هر پدیده هنری برای جنبه های مختلفی پدید می آید از قبیل: فرهنگی، اجتماعی، هنری، اقتصادی، تاریخی، گروهی، عاطفی و ایدئولوژیک. اثر هنری در نتیجه جامعه زمان خودش پدید می آید و اگر آثار باقی مانده از زمان های قدیم هنوز هم برای ما حس ناب و آرامش بخشی دارد به دلیل وجود ارتباط عارفانه و عاشقانه بین خالق و مخلوق بوده است. گاهی اینقدر مخلوقات خداوند خود را به خالق نزدیک می بینند که حتی اثر هنری که به وجود می آورند از جنس خود خدا، یعنی وحدت مطلق است. زمانی هم وجود دارد که معماران و دیگر آفرینش گران خداوند از کثرت هنری به وحدت وجودی پروردگار در آثار خویش می رسند، که این گونه برای دیگر افراد نیز ملموس تر و قابل باور تر است. در مسجد شیخ لطف الله هم می توان از وحدت به کثرت رسیدن آثار هنری را مشاهده کرد و هم از کثرت به وحدت. در کل این بنای بی نظیر جهانی به گونه بسیار هنرمندانه ای خلق شده است که حتی اگر با عرفان اسلامی نیز آشنایی نداشته باشیم می توانیم اوج زیبایی و شکوهش را نظاره و درک کنیم.

۳- پیشینه تحقیق

۳-۱- مفهوم کثرت و وحدت

عالم حقایق از موجوداتی تشکیل می شود که هر کدام با دیگری تباین بالذات دارند. تنها وجه اشتراک آنها، این است که ذهن انسانی، مفهوم واحدی را از امور متکثر انتزاع می کند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۹). برای فهم وحدت، باید مفهوم کثرت را دانست و برای درک مفهوم کثرت، باید مفهوم تقسیم را بدانیم و به روشنی مفهوم تقسیم، مساوی مفهوم کثرت است. کثرت، قابل تقسیم و وحدت، غیر قابل تقسیم است (امامی جمعه، ۱۳۸۵). در عالم کثرت و اختلاف، یک وحدت حقیقی وجود دارد. در مقابل نیز در عالم وحدت مطلق، کثرت به نحو قابل فهم و ایده آلی نیز وجود دارد (نمازی، ۱۳۸۲). ماهیت، چیزی که سبب انفکاک و تفاوت اشیا می شود و ماهیت همان کثرت است، و وجود همان وحدت می باشد (نمازی، ۱۳۸۲).

حکمت متعالیه، اصالت را به وجود می دهد و ماهیات را ظهورها یا سایه های وجود قلمداد می کند و وجود را حقیقتی واحد و دارای مراتب تشکیکی می داند. چهار اصل هستی و عالم وجود عبارتند از :

۱- تحقق کثرت حقیقتا؛

۲- تحقق وحدت حقیقتا؛

۳- بازگشت کثرت به وحدت حقیقتا؛

۴- جریان وحدت در کثرت حقیقتا؛

۲- روش انجام پژوهش

حکمت به مفهوم علم و خرد و نیز حکم اطلاع درست از حقیقت قضایا، اعم از قضایای متعلق به امور مادی یا مجرد، است. حکمت آن گونه دانایی است که اگر دست دهد، از اندیشه های ابهام آلود و آگاهی های تیره و ناتمام در می گذرد، و پهنه بی کران هستی برای انسان دانا و حکیم، معنایی دیگر می یابد. منظور از کتاب آسمانی آگاهی های آموختنی است، اما حکمت، فرایندی پسینی یعنی دریافت حقایقی است که پس از تزکیه و تعلیم و تدبر در آیات الهی و جهان هستی دست می دهد (سجادی، ۱۳۸۴). حکمت نوعی دانش ناب است که انسان حکیم خود را در روند دانش اندوزی سیقل می دهد که می توان در آن سلسه مراتب کیهانی را یافت (جلیلی، بهادری بیرگانی، ۱۳۹۴). حکمت معماری اسلامی درجه ای است که انسان در آن فضا، به نیازهای مادی و معنوی اش به اندازه یکسان پاسخ گفته می شود. حکمت نشئت گرفته از اسلام، آمیزه ای است از وجوه روحانی و عقلانی، وجه روحانی عالم غیب است و وجه عقلانی دلیل و استدلال که علم و ایمان عقلی به وجود می آورد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۹۵).

۳-۳- رابطه حکمت و هنر

هنر اساسا بر حکمت یا علم مبتنی است و علم چیزی جز ودیعه صورت بسته و بیان شده حکمت نیست، هدف هنر، بهره مند ساختن محیط و دنیا آن سان که به دست بشر ساخته و پرداخته شده از نظمی است که به مستقیم ترین وجه، مجالای وحدت الهی است (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۹۴). منابع حکمت اسلامی هم قرآن است و هم سنت و احادیث پیامبر، که مفسران قرآن به وجود زیبایی و هنر در قرآن پی برده اند و از سویی دیگر کلام و سنت پیامبر اگر زیبا و آغشته به هنر نبود در زندگی مردم وارد نمی شد و تا این زمان تداوم نمی یافت.

۳-۴- مفهوم آفرینش گری و هنر

مثال تمام این حقایق، نور و مراتب و درجه های مختلف آن است. همه درجات نور، نورند و یک حقیقت هستند، در عین حال انوار مختلف با مراتب مختلف حقیقتا وجود و ظهور دارند و این کثرت ها به همان وحدت باز می گردند (معلمی، ۱۳۸۷).

وجود یک واقعیت است و عامل یا عنصری است که همه اشیا بدون استثنا و به طور یکسان در آن شریکند. واقعیت وجود در عین این که یکی است، کثیر هم هست (امامی جمعه، ۱۳۸۵). وجود، اصل وحدت بخش است؛ در حالی که ماهیات موجب و موجد تکثر. آنچه که با ذهن قابل درک باشد ماهیات است و آن چیزی که با قوه عقل و فهم و بصیرت قابل درک است وجود. ماهیات، در حقیقت، حدود وجودند. آن ها اموری ذهنی اند که ذهن به طور طبیعی آن ها را برای فهم خود ساخته است. وجود همه اشیا ذاتا و اصالتا یکی است؛ اما موجد اصلی تفاوت هاست؛ به گونه ای که سبب می شود هر وجود فقط یکی باشد (نمازی، ۱۳۸۲). وجود مثل بهار و آثارش همچون باغ است.

رابطه بین کثرت و وحدت به این گونه است که وجود در همه اشیا یکی است موجد اصلی تفاوت هاست (سجادی، ۱۳۸۴). پس حتما وحدتی وجود داشته که از آن کثرتی به وجود آمده و بالعکس.

خداوند همه چیزها است، بدین معنی که وی واجد تمام کمالات است. حقیقت وجود که یگانگی، عین اوست دارای مظاهر گوناگون بوده، و همچون چهره واحد که در آئینه های متعدد نمایان گردد، به یک ظهور در آن مظاهر متجلی گشته و وصف کثرت به خود گرفته است اما همه آن ها نماینده یک صورت و رخسارند. عرفا نظریه وحدت در کثرت را مقام جمع و تفرقه نیز نامیده اند (ضیاءنور، ۱۳۶۹).

۳-۲- حکمت

زمینه ساز آن به شمار می آید. هنر و عشق در عرصه جامعه دائما یکدیگر را تقویت می کنند و توسعه می دهند و به نسل بعد منتقل می شوند و بنابراین در نسل بعد، زمینه بیشتری برای زیبایی شناسی های معنوی و باطنی فراهم می کنند. هر شغل یا حرفه ای که در رابطه با مردم باشد و بتوان با آن به قرب الهی و عرفان رسید هنر است و معماری یکی از انواع هنر به شمار می آید. انواع دیگر هنر شامل موسیقی، شعر، ادبیات، فلسفه، نقاشی، مجسمه سازی، و ... می شود.

تزئینات مختلفی در معماری وجود دارد که هنرمند با آن می تواند هنر خود را به عرصه جامعه ارائه کند که شامل: گچبری، آجر کاری، سنگ بری، مقرنس، منبت کاری، کاشی کاری، شیشه رنگی، آینه کاری و ... (هیل، گرابر، ۱۳۷۵، ۱۰۶).

۶-۳- وحدت و کثرت در معماری اسلامی

هنرمند مسلمان با مبنا قرار دادن اصل توحید در هنر خود می کوشد این حقیقت بزرگ را در آثار خود متجلی سازد. اصل وحدت و کثرت در معماری مساجد همه مسلمانان را به امری مکلف ساخته که در احداث مساجد اهمیت اساسی دارد و آن تکلیف، ادای نماز به صورت جمعی است. مساجد بر اساس تفکر توحیدی اسلام بنا شده اند بنابراین در احداث آن ها از اصول واحدی پیروی شده است. در معماری، به خصوص معماری مساجد، اجرای وحدت در کثرت و کثرت در وحدت به مثابه مهم ترین عامل در اصول هنر اسلامی در نظر گرفته می شود (خرمی، کریمی، ۱۳۹۴، ۳). معنای وحدت در کثرت، به هیچ رو، تکرار، هم شکلی و یکپارچگی نیست. بلکه همکاری و هماهنگی اجزا در رسیدن به یک هدف واحد است. این اصل زیر بنای همه اصول دیگر می باشد. نکته مهمی که در بیان این اصل باید بدان توجه داشت این است که "وحدت" تنها یک مفهوم است و نمی تواند به عنوان یک اصل از آن نام برده شود. اصول باید بتوانند میان چند مفهوم

خلقت خداوند، همان کمال آفرینش هنری است و آفرینش گری نیازی در وجود مخلوقات خداوند نیز هست (نمازی، ۱۳۸۲). انسان با حکمت و هنر می تواند به آفرینش گری در حد اعلا دست یابد، به گونه ای که بدون بیان کردن بتوان اثر هنری را درک کرد.

هنر تقلید نیست، بلکه یک نوع کشف واقعیت است و لازمه آفرینش اثر هنری تراکم و تمرکز است و هنر در جستجوی کیفیات یا علل امور نیست بلکه یک تصور شهودی از صورت ها می خواهد به ما بدهد. هنر به معنای آن فنون، علوم و صناعی است که به پیدایش اثر هنری می انجامد (امامی جمعه، ۱۳۸۵).

۳-۵- رابطه عشق و هنر

عشق از فیوضات الهی است که خداوند برای آن نیز، مجاری و کانال های خاصی قرار داده که از طریق آنها فیض عشق به جریان می افتد و به انسان ها می رسد. عشق عقیف انسانی یا عشق مجازی نفسانی همان آداب نیکو، اشعار لطیف، نغمه های پاک و ناآلوده، قصص، اخبار و احادیث روایت شده، علوم و فنون دقیقه است و عشق مجازی حیوانی عشق و التذاذ جنسی می باشد. بروز عشق در جامعه زمینه ساز پیشرفت هنر و توسعه آن است و زمینه انتقال آن را به نسل بعد فراهم می کند. این تعامل دو سویه فقط در قلمرو عشق عقیف انسانی مطرح است نه عشق حیوانی و دایره عشق عقیف انسانی نسبت به دایره عشق حیوانی بسیار گسترده تر است (امامی جمعه، ۱۳۸۵).

حس هنری، زمینه ساز فرآیندها و جریان های عاشقانه بین انسان هاست. با وجود این احساس های عاشقانه نسبت به زیبایی های انسانی است که زمینه های تعلیم، تأدیب، تهذیب و تکمیل نفوس فراهم می شود. هنر یکی از مبادی پیدایش عشق های نفسانی در مردم است و عشق های نفسانی نیز زمینه تعالی به سوی خداوند را فراهم می کند. هنر، از مبادی عشق و

اطلاق تزئین بودن به هنر اسلامی از سوی شرق شناسان به دلیل عدم درک رمز های تصویر است و به غلط تزئین را به عنوان آرایه فریبنده مطرح کرده اند (رهنورد، ۱۳۷۸، ۷۷). زینت بیانی تصویری است برای شرافت بخشیدن به ماده، تا به افق های برتر اعتلا یابند و رنگ و هویت معنایی و نهایتاً شخصیت فوق طبیعی بیابند و معنوی و الهی شوند (رهنورد، ۱۳۷۸، ۷۸). در تزئینات مساجد، توحید و تلقی توحیدی باعث می شود هنرمند مسلمان از کثرت بگذرد تا به وحدت دست یابد. انتخاب نقوش هندسی و اسلیمی و خطایی و وحدت این نقوش از یک سو و کمترین استفاده از نقوش انسانی از سوی دیگر تأکیدی بر همین مبنا است (خرمی، کریمی، ۱۳۹۴، ۴).

۸-۳- تقسیم بندی نقوش تزئینی

با شروع رشد تمدن های بشری، مسئله تزئینات بیشتر مورد توجه قرار گرفت و به دنبال آن همبستگی تزئینات با معماری نیز گسترش یافت. نگاره های نمادین هم پایه اجزا و نیروهای معماری در انتقال مفاهیم سهیم هستند و گاه از آن پیشی گرفته اند (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۲ و ۶۳). این نگاره ها به دلیل شکل طبیعی شان چهار مضمون انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی را نشان می دهند که عموماً از مفهوم اسطوره ای برخوردار بوده، و ترکیبی خیالی را به عرصه ظهور می گذارند. دسته دیگر نقوش تزئینی، خطی است که به دلیل گویا بودن آن جزو نگاره های خیالی و اسطوره ای قرار نمی گیرد. عواملی که باعث شد بیان هنری به سمت سمبلیک شدن و رمز گونه بودن پیش برود؛ اول اینکه هنر دینی رمز آلود است و این رمز آلود بودن سبب تغییر شکل صورت ها تا اندازه ای که به دستیابی فلسفه دینی نهفته در پس این هنر، رسیدن به روح عمیق و درک مفهوم تجلی الهی می شود. عامل دوم دلایل سیاسی و اجتماعی است؛ حاکمان و پادشاهان وقت که پایگاه های هنری جامعه را در اختیار داشتند و ادار به خودسانسوری می کردند و اجازه نمی دادند واقعیات جامعه را به تصویر بکشند (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۵).

رابطه برقرار کنند و یا رابطه چند مفهوم را تبیین کنند. این اصل در معماری و هنرهای وابسته به آن به شیوه های گوناگونی متجلی شده است (سوزنگر، فریدونی، ۱۳۹۳، ۴). ترجمان اصل وحدت در کالبد و فضاها معماری به یاری اصول زیر بررسی می شود.

الف) تأکید بر کانون و مرکزیت فضایی_ کالبدی با گرایش به الگوهای ساماندهی مرکزی.

ب) تأکید بر جفت سازی یا تقارن و محوربندی فضایی_ کالبدی.

پ) جای گیری فضاها اصلی ساختمان روی محورهای اصلی آن.

ت) جای گیری فضاها فرعی و ارتباطی ساختمان روی محورهای فرعی.

ث) جای گیری فضاها میانی و میاندرد در دو سوی محورهای اصلی.

ج) تأکید بر مرکزیت در آرایه سازی ها و نگاره های اسلیمی.

۷-۳- اهمیت و نقش تزئینات در معماری اسلامی

تزئینات جزء جدانشدنی و بخش عمده ای از معماری اسلامی را شکل می دهد و نقش وسیع و ارزشمندی در راستای اهداف معماری اسلامی و حتی در شکل گیری و دوام و بقای آن دارد. تزئینات می تواند شامل کوچک ترین اجزا معماری در ساده ترین صورت ممکن تا کلی ترین و عمده ترین بخش های معماری مانند گنبدها و شبستان ها با انواع و اقسام مصالح در پیچیده ترین شکل های مختلف هندسی و انتزاعی با روش های گوناگون باشد. تزئین معنا و مفهومی فراتر از آراستن و پوشش ظاهری دارد و برای درک آن باید نسبت به رمزهای تصویری و مفاهیم دینی شناخت پیدا کنیم (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۹۸). تزئین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است،

نقوش هندسی : آنچه بیش از همه در نقوش هندسی چشمگیر است گسترش همه جانبه آن در پوشش سراسری سطوح می باشد که مرهون ذهن ریاضی و حکمت وحدانی هنرمندان مسلمان دانست. نبوغ این هندسه از اسلام سرچشمه می گیرد و بهترین نوع تزیینات برای بیان وحدت و انتقال از وحدت به کثرت می باشد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۷۹). این تصاویر هندسی در دایره، کره، مربع، مستطیل و دیگر اشکال کاربرد دارد؛ یا حتی در قاب هایی از دیگر نقوش استفاده و ترکیب می شود.

نقوش خطی (خط نگاره ها) : در دوران اسلامی معماران برای ارج نهادن به کلام الهی آن ها را به صورت گچبری یا حجاری روی سنگ استفاده می کردند؛ که به دلیل منع استفاده از نقوش انسانی و حیوانی با استقبال زیادی مواجه شد و به سرعت گسترش یافت. انواع خطوط که در این نقوش استفاده می شود اعم از خط کوفی، معشوق، موشح، مظفر، نسخ، ثلث، نستعلیق و غیره است (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۸۳).

۹-۳- سیر تحول محتوایی نقوش تزیینی

هنر بدون حکمت هیچ نیست و در طول زمان با توجه به تجربه افراد به اطلاعاتشان افزوده می شود. هنر نیز تحت تاثیر حکمت اسلامی قرار می گیرد به همین دلیل با گذشت زمان می توان شاهد تغییر و تحول در نقوش تزیینی بود. با گسترش دین اسلام و اعتقاد به وحدانیت الهی، حکمتی مبتنی بر وحدت ارائه شد که هر چه در جهان آفرینش وجود دارد صورت های متکثر یک حقیقت اند. با توجه به این موضوع که همه مخلوق خدا هستند و از روح خدا در ما دمیده شده، از نمایش تصویری خدا و انسان پرهیز می شود. اصل وحدت در کثرت موجب بروز صورتی انتزاعی و خلق ترکیبات جدید مبتنی بر پوشاندن یک دست سطوح برای عدم جلب توجه طرح به صورت مستقل و ایجاد فضای خالی گردید تا نمایانگر وحدت باشد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۹۳).

۱۰-۳- حکمت تزیینات در مساجد

نقوش انسانی : تصاویر انسانی قبل از اسلام به علت محدودیت هایی در شباهت سازی و شخصیت پردازی، زاویه دید و جنسیت، بیشتر مرسوم و مورد استفاده بود که در هنر یونان و روم مطرح بود (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۸). این هنر به صورت نقاشی های دیواری، گچ بری، کاشی کاری و مجسمه سازی انجام می شده است که شامل موضوعات تاج گذاری، رزم، بزم و شکار شاه، نقش زن و شاهزادگان جوان، پری دریایی و دختران رقصنده کاخ ها است.

نقوش حیوانی : کاربرد نقش حیوانی دو مضمون اساسی داشته است؛ یکی قالب سمبلیک و دیگری در جایگاه طبیعی شان. نقش انواع حیوانات از قبیل عقاب، شیر، اسب، قوچ، طاووس، سیمرغ و غیره و همچنین موجودات ترکیبی با بدن انسان مانند پری دریایی که اغلب در سردر ها و سرستون ها و ابعاد دیگر ساختمان به کار می رفته است. با توجه به درونگرا شدن ساختمان ها این نقوش نیز بعدها در داخل به تصویر کشیده می شدند.

نقوش گیاهی : نقوش گیاهی پیش از اینکه در تزیینات گچی به کار رود، در حجاری ها و ظروف فلزی و سفالی باستانی وجود داشته اند (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۷۳). نقوشی که در عهد ساسانی استفاده می شد به صورت کاملاً ساده و به دور از هر گونه ابهامی بود، اما با ورود اسلام نقش گیاهان حالت عرب وار (اسلمی) به خود گرفت. بورکهارت در توضیح نقش اسلمی می گوید: « اسلمی نوعی مقوله تزیینی است که در آن منطق با پیوستگی زنده و جاندار همدست می شود و دارای دو عنصر به هم پیچیدگی و در هم تابیدگی نقوش و نقش مایه گیاهی است. عنصر اول به بازی ها و تعاملات نظری باز می گردد و عنصر دوم نوعی ترسیم وزن است.» (بورکهارت، ۱۳۷۶، ۱۳۹). تصویر گیاهان بیشتر به صورت حجاری، کاشی کاری و گچ بری استفاده می شد. تصویر گیاهان در مفهوم کلی یادآور بهشت و جمال و در صورت کلی نمایانگر وحدت بودند.

جهان قرار گرفته است. زیر زمین آن با طاق های چهار بخش و هشت بخش پوشیده شده و بلندای آسمانه آن کوتاه است (افشار، ۱۳۹۵، ۲). نوع گنبد دو پوسته پیوسته و با دهانه ۱۹ متر است. ارتفاع راس گنبد از سطح زمین ۸۹ متر است. از ویژگی های خاص این مسجد نداشتن صحن و مناره که در تمامی مساجد اسلامی جزء جدانشدنی بنا است، چرخش ۴۵ درجه ای که از محور شمال به جنوب نسبت به محور قبله دارد، گنبد کم ارتفاع مسجد، محراب بی بدیل و کتیبه های نفیس و طره های سر در که درون گلدان مرمرین جای گرفته اند، است (نوشین، آزادی، پوست فروش، ۱۳۹۵، ۶). ایوان ورودی مسجد با زمینه لاجوردی و نقوش زرد رنگ کاشی کاری شده است. در راهرو ورودی پنجره های مشبک فیروزه ای در میان سایه روشن راهرو خودنمایی می کنند و سرای زیر گنبد دارای دیوارهایی با زمینه لاجوردی و نقوش زرد است. کاشی کاری پوشش داخلی گنبد از ابتدا تا انتها تقریباً به یک اندازه است و تزئین گنبد را تشکیل می دهد. رنگ ها در گنبد از هم نشینی لاجوردی، فیروزه ای و نخودی ترکیبی زیبا به وجود آورده اند. زمینه نخودی با کاشی های لاجوردی در مرکز جای خود را به زمینه سفید و نقوش فیروزه ای می دهد (زمانی گندمانی، ۱۳۹۱، ۵). ساقه گنبد با کاشی های آبی رنگ و نقوش گل و بوته و کتیبه هایی از کاشی های معرق شامل چند سوره کوتاه از قرآن، تزئین شده است. دیوار های داخلی از یک هشت ضلعی شروع می شود، این هشت ضلعی ها هر یک به وسیله کاشی های طناب مانند فیروزه ای محصور شده و خطوط بسیار زیبا مانند قابی هر یک از اضلاع هشت گانه را در میان می گیرد. در اطراف گنبد به فواصل منظم سوراخ هایی در قطر گنبد تعبیه شده که به وسیله پنجره های گچ بری از داخل و خارج مسدود می شود این گچ بری ها عبارتند از طرح های منظمی که به نسبت مساوی فضای خالی در میان آن ها وجود دارد. قسمت پایین دیوار ها با سنگ مرمر زرد پوشیده شده است، سکوه های بزرگ کناری هم از همین نوع سنگ هستند (جلیلی، گودرزی، ۱۳۹۴، ۹).

کمتر کسی را می توان یافت که پای در بنای اسلامی بگذارد و در بی کرانگی فضای آن غرق نشود. جذبه رنگ لاجوردی، انحنا قوس طاقدیس ها، آینه کاری های منظم که بنا را از جهت خارج می کند و تذهیب دیوارها با کلماتی که سر در عالمی دیگر دارند و ... همگی تجلی ماورای طبیعت در طبیعت است. هنر اسلامی ترکیبی از شهود و اندیشه است؛ کیفیت بود ها را در چهره نموده متجلی می کند و در یک کلام، این عشق است که هنر را می آفریند. هنر اسلامی امری کاملاً اندیشه ای است. هنرمند با تجسم بخشیدن به یک ماده خام در واقع دست به خلق یک اثر هنری می زند و به آن روح می دهد. در هنر اسلامی هیچ چیز نباید بین انسان و حضور غیبی خداوند فاصله اندازد، به همین خاطر است که جهت مساجد در هر نقطه جهان، کعبه است (جلیلی، گودرزی، ۱۳۹۴، ۷ و ۸).

فلاسفه، طبیعت و آثار طبیعت را از همه جهات بررسی کرده اند، اینان به فکر تحقیق در موجودات معنوی یا ذوات معقول و تعلقی هستند و به نمونه ها و انواع معقول می پردازند. در این میان بینشی مظهر جوهر و ذات تعلقی است که به واسطه آن ارواح، از جهان طبیعت به جهان عقل و ملکوت یعنی معقولات فرا می روند. باری در این شهر معنوی فیلسوفانی را رهاورد دانش مادی و جسمانی و فیلسوفانی با رهاورد دانش ذوات معقول و تعلقی خود، با یکدیگر برخورد می کنند. مفهوم قدرت بی کران الله با نام های متعدد، اشاره به عدم محدودیت قدرت پروردگار دارد. معماری اسلامی را معماری مستور نیز می نامند و این امر به دلیل زیبایی نهفته در فضاهای باز و اتاق های داخلی است که از نمای خارجی به چشم می خورد می باشد.

۱۱-۳- مسجد شیخ لطف الله

مسجد شیخ لطف الله از مهم ترین آثار به جا مانده از دوره صفوی می باشد. این بنا در ضلع شمال شرقی میدان نقش

۱۲-۳- نمود های کثرت و وحدت در مساجد

نظام عالم از واحد به کثیر و از کثیر به واحد است. در مسجد انسان باید بتواند به سمت توحید حرکت کند، این حرکت را به تزیینات و نمود هایی که در مسجد می بیند می تواند سرعت بخشد. عوامل وحدت بخش می تواند به دسته های زیر تقسیم شود.

عوامل وحدت بخش در مساجد، منبع: بیگی، سجاد زاده

عوامل دیگری هم وجود دارد که در عین کثرت می تواند به یگانگی، وحدت و توحید خداوند برسد. در مباحث اسلامی، کعبه نماد نقطه ای واحد است که تمامی مسلمین در هر کجای زمین که باشند رو به آن مرکز واحد می آورند. استفاده از هندسه مرکز گرا، در بیان بصری وحدت در کثرت و کثرت در وحدت مناسب است. استفاده از الگوی هندسی هماهنگ در اجزا و کلیت بنا و فضاهای داخلی و خارجی، در نمود بصری وحدت و حضور خداوند، حضوری که در همه جا محسوس است، موثر است. به کارگیری فضاهای هندسی کاملاً مشخص، نسبت های ریاضی بسیار دقیق، خطوط و احجام معین مرتبط با اصول دقیق ریاضی ابزاری بود که به واسطه آن فضای معماری اسلامی و نیز سطوح خارجی آن شکل گرفته و انسجام پیدا می کرد. به این ترتیب، اصل وحدت عیان تر می شد و فضای اسلامی خاصی که مسلمانان در آن زندگی روزمره خود را می گذراندند و به عبادت می پرداختند، تقدس می یافت (وحیدی، فاروقی، مهدی تبار آری، ۱۳۹۳، ۹ و ۱۰).

نور موثر ترین بخش از معماری ایرانی است، نه تنها به عنوان یک مولفه فیزیکی بلکه به عنوان نمادی از خرد الهی و همین طور وجود. نور حضوری روحانی است که در سنگینی ماده

نفوذ می کند و آن را به فرمی تازه که ارزش سکونت روح انسان را دارد تبدیل می کند، روحی که جوهره اش ریشه در دنیای نور، که جز دنیای روحانی نیست، دارد (اردلان، بختیار، ۱۳۹۱، ۱۷). رنگ در جهان محسوس، همنشین بی بدیل نور است و بلکه صورت متکثر نور واحد، زیرا تجزیه که یک امر کاملاً مادی و مربوط به عالم مرکبات است تجسم طیف های نوری را به صورت رنگ سبب می شود، بدین ترتیب رنگ با تجزیه نور شکل گرفته و نمادین ترین تمثیل تجلی کثرت و وحدت را نمودار می سازد. نور همان ذات الهی است و رنگ ها صورت های گوناگون هستی اند (وحیدی، فاروقی، مهدی تبار آری، ۱۳۹۳، ۱۲). یکی دیگر از عوامل تاثیر گذار، استفاده نمادها در ایجاد حس وحدت در بناها است، رابطه نماد با مبدا به همان نزدیکی رابطه برگ درخت با بیخ و بن آن درخت است. اهمیت معنوی فضای خالی به مظهر تنزه و تعالی پروردگار و حضور او در تمام اشیا است. حضور الهی نمی تواند تجسم مادی داشته باشد، در نتیجه تهی بودن مترادف امر قدسی تلقی می گردد. برای حرکت از کیفیات مادی به کیفیات روحی در معماری، باید از ماده کم کرده و به فضا بیافزاییم (وحیدی، فاروقی، مهدی تبار آری، ۱۳۹۳، ۱۳).

۱۳-۳- عوامل وحدت و کثرت در مسجد شیخ لطف الله

عوامل وحدت بخشی که در معماری مسجد شیخ لطف الله اصفهان دیده می شود به قرار زیر می باشد.

- در پلان از کثرت (دالان ورودی)، به وحدت (شبستان اصلی) می رسیم.
- حجم کلی یک مکعب مربع ساده و یک نیم دایره است که خود را از میدان عقب کشیده، و در کثرت آن گم شده است.
- مصالح از جنس سنگ، چوب، آجر، کاشی می باشد.

گری همراه با حکمت و هنر وجود دارد. این آفرینش گری می تواند زایش یا خلق یک فضای معماری باشد. مسجد یک فضای معنوی، عبادی است که انسان ها با ورود به آن باید خود را از دنیا دور کرده و به اصل جهان یعنی یگانه معبود عالم برسند. تنها جایی که می توان این تعداد از مردم را به تفکر درباره خداوند که منشا آفرینش است، واداشت خانه خداست، پس اصل وحدت در کثرت را باید در مساجد بتوان به وضوح نظاره کرد، و باید به گونه ای باشد که انسان خود را فراموش کرده و فقط به توحید خداوند فکر کند. اصل دین اسلام نیز همین است که همه مردم به یگانگی خدا و توحید ایمان بیاورند، که این همان پرستش مردم (کثرت)، در مقابل خدا (وحدت) می باشد. انسان ها با دغدغه هایی که دارند ممکن است حتی در فضای عبادی نیز درگیر مشغولیات ذهنی خود شوند حواسشان به اطراف پرت شود، چه بهتر که معمار از نقوشی در مساجد استفاده کند که حتی با نگاه کردن به آن باز هم به نظاره توحید خداوند بنشینیم.

در بررسی مسجد شیخ لطف الله اصفهان، به این نتیجه می رسیم که با وجود کثرت تزینات، رنگ، نور، جنس مصالح و تناسب می توان در بطن تمامی این ها وجود مقدس پروردگار جهانیان را به نظاره نشست. خط و کتیبه نگاری که کلام قرآن را به ما نشان می دهد و نور نیز که از جنس و ذات خود خداست. مصالح این مسجد بوم آورد بودند و نشان از سادگی است، در مقابل انواع نقش هایی که در دیوار و سقف مسجد به کار رفته شکوه و کثرت را بیان می کند. در کل چیزی که به وضوح می توان در مسجد شیخ لطف الله مشاهده کرد وجود کثرت و وحدت در همه اجزا است، و چیزی که این بنا را به اعجاز معماری جهان مبدل کرده کنار هم قرار گرفتن کثرت و وحدت است نه تقابل و تضادشان.

۵- فهرست منابع

- به کارگیری رنگ های متنوع ولی قالب رنگ فیروزه ای و نخودی است.
- دالان ورودی تاریکی مطلق (وحدت) است. به سمت شبستان اصلی که حرکت می کنیم روزنه های نوری دیده می شود و در شبستان تعدد نور (کثرت) با ابعاد مختلف را شاهد هستیم.
- با تعدد (کثرت) تزینات روبرو هستیم اعم از اسلیمی، کتیبه نگاری، مقرنس و ...
- دارای الگو و هندسه ای ساده اما در عین حال پیچیده (یک نوع دوگانگی).
- در نمای مسجد کثرت نقش و رنگ وجود دارد ولی یک وحدت بصری کلی قابل مشاهده است.
- گنبد نشانه یگانگی، وحدانیت الهی و عروج انسان به سمت آسمان است.
- همه به سمت قبله (محراب)، نماز می خوانیم. کثرت انسان در مقابل یگانگی پروردگار عبادت می کند.
- شبستانی ساده و بدون هیچ تزینی است.
- کثرت نقوش، رنگ و نور در زیر گنبدی که به یگانگی و توحید پروردگار شهادت می دهد. (وجود دوگانگی)
- ساده و بی آرایش همچون خاک. انسان از خاک آفریده شده و روح خدا در ما دمیده پس اگر پلیدی در انسان وجود دارد مشکل از نفس سرکش اوست نه سرشت پاکش.
- دیوار پر از نقش و رنگ و طرح که همه نوید بخش وجود یگانگی خداوند است.
- در ظاهر سر در کثرت تزینات، و در باطن آن رسیدن به وحدت الهی است.

۴- نتیجه گیری

با توجه به اینکه تمامی انسان ها مقداری از روح دمیده شده خدا و یگانه خالق هستی می باشیم، در وجود ما نیز آفرینش

کنگره علمی پژوهشی افق های نوین در حوزه های عمران، معماری، فرهنگ مدیریت شهری ایران، ۱۳۹۴.

رهنورد، زهرا. حکمت هنر اسلامی. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸.

زمانی گندمانی، نرگس. علت شناسی انتخاب رنگ کاشی کاری های مساجد عصر صفویه در اصفهان نمونه پژوهش؛ مسجد شیخ لطف الله. اولین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۱.

سجادی، سید جعفر. دیباچه بر حکمت متعالیه (فلسفه وجودیه) ملاصدرا. تهران: انتشارات طهوری، ۱۳۸۴.

سوزنگر، میترا. فریدونی، پگاه. تجلی وحدت و کثرت در هنر اسلامی، ۱۳۹۳.

ضیاء نور، فضل الله. وحدت وجود. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۶۹.

مکی نژاد، مهدی. تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزیینات معماری). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها/مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی سمت، ۱۳۸۷.

معلمی، حسن. حکمت متعالیه. قم: مرکز نشر هاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران)، ۱۳۸۷.

نمازی، محمود. علیت و وحدت وجود از دیدگاه ملاصدرا. قم: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره)، ۱۳۸۲.

نوشین، امین رضا. آزادی، مصطفی. پوست فروش، زهرا. تجلی هنر قدسی در معماری مساجد صفوی؛ با نگاهی بر مسجد شیخ لطف الله. اولین مسابقه کنفرانس بین المللی جامع علوم مهندسی در ایران، ۱۳۹۵.

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. وحدت و کثرت وجود از دیدگاه حکمت متعالیه. مجله اندیشه صادق شماره ۸ و ۹، ۱۳۸۹.

اردلان، نادر. بختیار، لاله. حس وحدت؛ نقش سنت در معماری ایرانی. تهران: انتشارات علم معمار، ۱۳۹۱.

افشار، خاطره. بررسی و تاثیر نقوش اسلیمی در طراحی گنبد مسجد شیخ لطف الله اصفهان. دومین همایش بین المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، ۱۳۹۵.

امامی جمعه، سید مهدی. فلسفه هنر در عشق شناسی ملاصدرا. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.

بورکهارت، تیتوس. هنر مقدس. مترجم: جلال ستاری. تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۶.

بیگی ملک آباد، وحید. سجاد زاده، حسن. نقش تزیینات خطی در تحقق حس وحدت در معماری مساجد (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). همایش ملی معماری و شهرسازی انسانگرا، ۱۳۸۹.

جلیلی، تورج. بهادری بیرگانی، مهشید. جلوه وحدانیت الهی و نشان دادن کثرت در عین وحدت در معماری اسلامی با تاکید بر اماکن مذهبی (نمونه موردی مساجد). دومین همایش بین المللی و چهارمین همایش ملی معماری، مرمت، شهرسازی و محیط زیست پایدار، ۱۳۹۴.

جلیلی، تورج. گودرزی، فرنوش. بررسی جایگاه حکمت اسلامی در تزیینات مساجد ایرانی (نمونه موردی مسجد شیخ لطف الله). دومین کنفرانس بین المللی پژوهش در مهندسی، علوم و تکنولوژی، ۱۳۹۴.

خرمی، رناک. کریمی، سروه. بررسی تجلی کثرت و وحدت در دیوارنگاری معماری اسلامی دوره های صفویه و قاجار (نمونه موردی سر در مسجد شیخ لطف الله اصفهان). اولین

branches of Islamic art, has been able to institutionalize a large part of the properties of Islamic art in the context of different times and lengths. The Muslim architect believes that the source of Islamic architecture is monotheism. It can be said that Tawhid is the first principle of Islamic architecture and its features are unity. Architects could achieve varying degrees of art as much as mystical conduct with God, so the multiplicity of art was created in architecture, and everyone who looked at it also understood the artwork as much as purity and communication with the creature. The purpose of this research is to show the principle of unity and plurality in the mosque of Sheikh Lotfollah and to carefully examine its constituent elements, which came to light on several important factors such as light, color, materials, proportion, geometry, role and so on. Together, these factors can convey the concept of the plurality of the universe, the unity, and unity of God, rather than contradict each other.

Key words: unity, plurality, Islamic Architecture, Sheikh Lotfollah mosque.

وحیدی، طاهر. فاروقی، سید محمدرضا. مهدی تبار آری، نگار. کوششی برای استخراج عوامل وحدت بخش معماری؛ با بهره گیری از عناصر تاثیر گذار معماری اسلامی. ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری با تاکید بر مولفه های شهر اسلامی، ۱۳۹۳.

هیل، درک. گرابر، اولگ. معماری و تزئینات اسلامی. مترجم: مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

Abstract

Islam is a divine and divine religion intended by God to guide human beings. Islamic architecture, as one of the largest